

Guidelines for Greatness

Parasha Bereshith

1a Erei Yisrael - R. Belshy

RASHI BEGINS HIS COMMENTARY on the Torah with a question taken from the Midrash. "Rebbi Yitzchak asked: The Torah needed only to begin from the verse, 'החדש הזה לכם' - *This month for you is the chief of the months; it is the first for you of the months of the year*' (Shemos 12:2), for this was the first mitzvah that [Klal] Yisroel was commanded to observe. What then, is the reason that the Torah begins with Bereishis?

The Midrash answers:

"כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים" - *He declared the power of His deeds to His nation, to give them the inheritance of the peoples'* (Tehillim 111:6). *If the nations of the world should say to Yisroel, 'listim atem ki kavashtem artzos shivas goyim - You are thieves, for you have occupied the lands of seven nations,' the Jewish people can reply to them, 'The entire world belongs to HaKadosh Baruch Hu; He created it, and gave it to whom He pleased. When He desired, He*

gave it to them [the seven Canaanite nations!], and when He desired, He took it from them and gave it to us.'"

16 According to Rashi, therefore, the account of *Maaseh Bereishis*, the story of Hashem's creation of the world, is proof that the world belongs to Hashem, and establishes the right of the Jewish people to drive out the Canaanite nations and settle Eretz Yisroel, for that is the will of Hashem.

4a גים ניין

ונשאלת השאלה, האם הגויים שראים לריב עמנו וטוענים כלפינו "ליסטים אתם שכבשתם ארצינו", יטו אוזן לשמוע תשובתינו זאת, כי הארץ של הקב"ה היא, והוא זה שנתנה לכם, ולבסוף נטלה מכם ונתנה לנו? וכי תשובת האמת הלזו - כדברי ר' יצחק, תניח דעתם ותשקיט שנאתם וילכו להם למקומם?! אתמהה!

46

ד. ועוד יש להתבונן בתירוץ זה של - הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו, וכי בשביל שהבורא בראה לארץ הותר ללסטם זה את זה, הרי ממה נפשך אם מאמינים הגויים בהבטחת ה' את ארץ ישראל לעמו הרי מעיקרא לא יטענו כלל טענתם, אלא בודאי אינם מאמינים בהבטחה זו, ולכך טוענים לנו שאנו לסטים, ומה אם כן תשובה יש בזה שהאלקים בראה, והרי איננו באים לאומות העולם לשכנעם מכח הבטחת ה' לנו את ארץ ישראל, אלא מכח שהוא בראה, ומה בכך שהוא בראה, וכי בשביל כך הותר לחמוס וללסטם, הרי סוף סוף טענתם בפייהם: "לסטים אתם שכבשתם הארץ מאתנו", וטענתם הלא שבאנו בדרך כח זורוע במלחמה ליטול מהם ארץ שבעה גוים בכח, ומה אם כן הצטרקותנו שה' ברא הארץ ונתנה לאשר חפץ, והלא בפועל הרי באנו ליטלה בכח ומלחמה וכיבוש, והיאך שתכנעו המה שהאלקים נטלה מהם ונתנה לנו, הלא ליסטמנו אותם?

2

The Ramban, however, says that Hashem's ownership of the world would have been known even without the account of *Maaseh Bereishis*. The fact that HaKadosh Baruch Hu created the world is plainly set forth in the *Asseres HaDibros*, the Decalogue: "כי ששת ימים עשה ה' - *For in six days Hashem made the Heavens and the earth, the seas and all that is in them, and He rested on the seventh day*" (Shemos 20:11).

Additionally, the written account of *Maaseh Bereishis* is far from exhaustive. Only a mere outline of what actually occurred is recorded in the Torah's short narrative. The rest remains carefully concealed in the hidden esoteric wisdom of *Torah she'baal peh*, the Oral Torah. Some parts are accessible only to a select group of sages who are capable of attaining the deepest levels of understanding.²

The enigmatic nature of *Maaseh Bereishis* underpins the Ramban's understanding of Rebbi Yitzchak's famous question that "The Torah did not need to begin with Bereishis." He suggests that *all of Maaseh Bereishis* should have remained unwritten as part of the *mesorah*. Clearly, the Torah did not intend to teach us the details of creation. The account of creation must be teaching us a different lesson entirely.

3 רבנו יצחק - 5 נתיב

ברש"י: אמר ר' יצחק לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מהחורש הזה לכם וכו'. וקשה: הלא ראשית דבר צריכה התורה להודיע עקרי האמונה, מי ברא שמים וארץ? מי הקים את כל היצורים? מי ברא את הבריאה כולה? הרי זוהי הידיעה הראשונה ומאי מקשה ר' יצחק? ובקושיא זו נוגע גם הרמב"ן בפירושו עה"ת. עיי"ש.

ולדעתי נראה: כי קושייתו של ר' יצחק היא: מדוע צריכה התורה להתחיל מכראשית, כי להודיע לנו שהקב"ה ברא את העולם אין צורך, כי עוד טרם שאדם יודע לקרוא בתורה כבר צריך הוא לדעת ולהביר את מי שאמר והיה העולם, כי אמונה כד' נדרשת גם מהאומות, אף על פי שאין להם תורה.

כל מי שיש לו מוח בקרקרו - עליו להכיר מתוך הבריאה עצמה. כי אם יתבונן האדם, על הפירות ויראה איך כל צמח וכל עץ פרי מוצאו מקרקע מזובלת בזבל ורפש, וכשפרי הולך ונפטר הוא שוב זבל ורפש, עש ורקבון - ובזמן פריחתו וכישולו הוא כל כך מתוק ונחמד לעינים, מזין ומענג את האדם - ואם כן, איפוא בית החרושת הגדול שייצר לנו את כל מיני הפירות המשובחים והמתוקים האלה, שאפילו המלאכים לא יוכלו לברוא כמותם? כי סוד ומעשה הבריאה הם רק ביד הבורא, וכשהמלאכים רואים את הוד הבריאה אומרים שירה מרוב התפעלות על מעשה ד' כי גורא הוא. כי כל העולם כולו, וגם המלאכים, אינם יכולים לברוא אף עשב אחד או יתוש אחד. ומכל שכן כשאנו מסתכלים ומתבוננים בכל מערכת הבריאה: ההמה, הירח וכל צבא השמים, איך שהקב"ה בראם בחכמתו ובתבונתו שאין להן חקר, הרי זה מעורר בלבנו, מעצמו, אמונה שלמה בהקב"ה, ולא נחוצ ליה אפילו דעת גדולים, כמו שאמרו חז"ל: שאברהם אבינו הכיר את בוראו בהיותו בן שלש שנים. ואם ששכלו של ילד בן שלש שנים כבר צריך להכיר את הבורא. כי לכפירה ח"ו יכול להגיע רק אדם שאין לו שכל כלל והוא נעדר התבונה והדעת.

* לכן על אמונה בהש"ת לא צריכה התורה להודיענו, כי בכל פנה ופנה שאנו פונים אנו רואים גדלות הבורא, ומתוך הבריאה אנו מכירים את הבורא, ויפה מקשה ר' יצחק. (ועיין עוד בענין זה בפ' תבוא).

This site is connected with yet another beginning: that of all mankind. Human history begins with Adam Ha-Rishon in the Garden of Eden, but if we search for the origin of Adam himself, we come back to the site of the altar. Chazal tell us that when God took a piece of earth in order to make a body for Adam Ha-Rishon, He took it from this spot.⁴² Thus Adam Ha-Rishon, and all humanity, have their beginning in Eretz Yisrael.

The connection is even deeper than location. Adam Ha-Rishon was not only created in Eretz Yisrael; he was created from Eretz Yisrael, from a physical piece of Eretz Yisrael. Thus the beginning of all mankind — in a very literal and concrete sense — is Eretz Yisrael.

Even the reason why the Torah begins with an account of the creation of the world is related to Eretz Yisrael. The Torah's real purpose in telling the story of Creation is not to give us a glimpse into the secrets of the Creator. Rather, it is to provide us with a logically unassailable argument that Eretz Yisrael belongs to the Jewish people.

Eretz Yisrael is also connected to another important set of beginnings. When Hashem revealed Himself to each one of the Avos, His very first words were about Eretz Yisrael. To Avraham He said, "Go out from your land...to the land I will show you,"⁴⁷ and that new land, of course, was Eretz Yisrael. Similarly, the first thing Hashem told Yitzchak was, "Do not go down to Egypt," but rather, "Dwell in this land..."⁴⁸ Thus, for both Avraham and Yitzchak, the experience of Divine revelation began with a command to live in Eretz Yisrael.

The first haftarah of the year, which we read on the Shabbos of parashas Bereshis, also begins with an allusion to Eretz Yisrael:

כה אמר הקל ד'	Thus says God, Hashem,
בורא השמים	Who created the heavens
ונוטיהם	and set them in their place,
רקע הארץ	Who spread out the land
וצאצאה	and all that it brought forth,
נתן נשמה	Who gives a soul
לעם עליה	to the people who are upon it
ורוח	and a spirit
להלכים בה.	to those who walk within it. ⁴⁴

Which land is being described here? Which land gives a soul to the people who live upon it? The Gemara's answer is:

Eretz Yisrael.⁴⁵ And from the phrase that begins "Who gives a soul to the people who are upon it," we learn that a person who lives in Eretz Yisrael will be forgiven for his sins and will receive the reward of Olam Ha-Ba, the World to Come. Even one who merely walks four cubits in Eretz Yisrael will receive a share in the World to Come.⁴⁶ Thus the verse Chazal chose for our annual introduction to the Prophets also speaks about Eretz Yisrael.

ועוד, אפי' אם נאמר שתשובה זו היא תשובה ניצחת כלפיהם, ומפני כך פתח הכתוב בבראשית וגו', בכדי שיהיה מענה בפנינו לאותם גויים, מ"מ

הרי בשביל זה היה די בפרשה ראשונה - מבראשית ברא וגו' עד סוף ויכולו השמים והארץ וגו' - המדברת בבריאת העולם בששת ימי בראשית. וממילא מובן פשוט, כי אין כאן לא גזילה ולא לסטיות כי הקב"ה הוא שברא את העולם ונתנה לנו ותו לא מידו, ומה שייך כל הפרשיות של ספר בראשית ותחילת שמות - העוסק במעשי אבות ויצאת מצרים - ל"כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גויים".

מיד מהפסוק הראשון בתורה, המבט הוא על ארץ ישראל. כל חומש בראשית בא כדי ללמד את "כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גויים". המבט והתכלית הן ארץ ישראל.

מהו ענינה המיוחד של ארץ ישראל? משום שהשכינה צריכה מקום בעולם, ומקום זה הוא ארץ ישראל. חוהי תכלית הבריאה הגשמית - החומר, שכאן, בעולם זה, יהיה מקום לשכינה. התכלית היא שכלל ישראל יהיה בארץ ישראל ושם תשרה השכינה. רבי יצחק בא לומר שתכלית התורה היא ארץ ישראל, משום שכל המצוות קשורות בארץ ישראל וכל ענין קיומן בחו"ל הוא שנהיה רגילים בהם בביאת המשיח, בבחינת "הציבי לך ציונים" (ירמיה לא, ב).

אנו רואים ממכתבי רבי מנחם מנדל מויטבסק ז"ל לתלמידיו שבח"ל, שענין ישיבה בארץ זה לא סתם כבוש השממה, אלא שזו מדרגה גבוהה. הוא כותב שאדם שעבר על עצמו בחו"ל, ותלמודו בידו - כפי שהורגל עיף טבעו - מכל מקום כאשר הוא בא לארץ ישראל הוא נתקל בקושי עצום. ורק לאחר שעמד בכל הקשיים - אז הוא מגיע למדרגה עצומה יותר ממה שאפשר היה להגיע בחו"ל. ולכן, הוא מייעץ לעלות לארץ ישראל רק למי שמתכוון להתחיל הכל מחדש, ולעבור קשיים עצומים בעבודתו, עד שיגיע לתכלית הכל שהוא תיקון מעשיו ומדותיו.

שם ברש"י: "אמר רבי יצחק לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מהחדש הזה לכם" וכו'.

הרמב"ן שואל: "יוש לשאול בה כי צורך גדול הוא להתחיל התורה בבראשית ברא אלקים כי הוא שורש האמונה ושאינו מאמין בזה וחושב שהעולם קדמון הוא כופר בעיקר ואין לו תורה כלל? והתשובה מפני שמעשה בראשית סוד עמוק בו' לכך אמר רבי יצחק שאין להתחלת התורה צורך בבראשית ברא בו' כי לא יובן בינה שלימה מן הכתובים" וכו'.

מבואר תירוצו של רבי יצחק, שכל הפרשה הזו לא נכתבה אלא כדי להסביר לגויים למה מגיע לנו את ארץ ישראל. הפרשה מראה לנו שיש חוק בעולם, שמי שאינו ראוי מאבד את מקומו. אדם הראשון היה בן עדן, וכאשר חטא - גורש משם. דור המבול, כשלא היו ראויים - גורשו לגמרי מן העולם. דור הפלגה היו צריכים להתפזר בכל העולם כולו. רואים מכאן שאדם או עם מחזיק את מקומו כל עוד שהוא ראוי למקום. ואם אינו ראוי, וחוטא - הוא מאבד את מקומו. ולכן, כנען שגר בארץ כנען, והם הרי תולדותיו של כנען שנחלקלל ע"י נח. כשלא היו ראויים להשאר בארץ כנען - הם גורשו

משם, ובמקומם באו הכלל ישראל, שהם עובדי ה'. והם ראויים להיות בארץ ישראל. אבל גם הם, הכלל ישראל, אם אינם שומרים תורה - "תקיא אותם הארץ, כאשר קאה את הגוי אשר לפניהם".

וזהו יסוד גדול בהנהגה. גוי שאינו ראוי - מאבד את מקומו. לצורך ידיעת יסוד זה נכתבו פרשיות אלו, שעל ידי זה ידעו הגוים שאין להם שום טענה על כך שגורשו מארץ ישראל. הם גורשו כי הם לא היו ראויים לה. דהיינו, שכל כתיבת מעשה בראשית היא רק כדי להשיב על טענות הגוים שכלל ישראל גזלו את ארץ ישראל - אבל עצם מעשה בראשית הוא סוד גדול, ואי אפשר להבינו בכירור מתוך מה שכתוב בתורה, הבריאה בכלל ובריאת האדם בפרט.

✦ A careful reading of the *parshah* reveals that every step in the process of creation included a commandment consisting of instructions to the elements of the newly formed world. Hashem commanded the birds, the fish, and mankind "to be fruitful and multiply" (Bereishis 1:22, 28). Hashem commanded mankind to eat only of the vegetation; nasati lachem es kol eisev. He also commanded the earth to "bring forth the grasses and the trees." Thus, the basic lesson of Maaseh Bereishis is that the world was created to carry out the tzivui, the command, of HaKadosh Baruch Hu. Every aspect of creation has a God-given role that it must perform.

The Chovos Halevavos (*Sha'ar Cheshbon HaNefesh, Cheshbon 6*) uses a comparison which is extremely helpful in understanding the role of creation in its relationship to man. A king once sent a high minister on a mission of importance and designated a large staff of servants and workers to assist him. These people did their work faithfully, and never failed to fulfill their duties. The minister himself, however, began to attend to his personal pleasures more intently than to the work of the king, which he grossly neglected. Once, while crossing a river a group of servants who were carrying the minister told him: "My lord, we feel that we are no longer obligated to you, as you are derelict in your duty to the king, and we intend to drown you in the river this very moment!"

12 All components of creation are comparable to that staff of servants whose only role was to serve the minister. Every element of the universe exists to assist man in fulfilling his obligation as representative of the king. This is only true, however, if man carries out his role properly. If he does not carry out his obligations to HaKadosh Baruch Hu, then the world will not carry out its obligations to him.

In *Pirkei Avos* (5:1), Chazal³ explain the account of creation like this:

"The world was created with *ten* utterances. What does this come to teach us? Indeed, could it not have been created with just *one* utterance? This was to exact punishment from the wicked, who ruin a world that was created with ten utterances, and to bestow a goodly reward upon the righteous, who sustain a world that was created with ten utterances."

13 ✦ *Maaseh Bereishis* may teach us that Hashem is the *Borei olam*, the Creator of the world, but it also teaches us the principle of *sechar ve'onesh*, reward and punishment.

The concept of *tzivui* learnt from *Maaseh Bereishis*, therefore, serves also as an introduction to the many lessons of reward and punishment found in Chumash Bereishis. "*Koach maasav higid leamo lases lahem nachalas goyim*, He declared the power of His deeds to His nation to give them the inheritance of the peoples," by demonstrating the principle of *sechar ve'onesh*.

➔ Indeed, the remainder of the Book of Bereishis expands on the lesson of reward and punishment. Adam HaRishon was exiled from Gan Eden when he disobeyed the command not to eat of the *Etz HaDaas*; Kayin was forced to wander after killing his brother Hevel; the *dor hamabul*, generation of the Flood, lost entirely its right to inhabit the earth because of its wickedness; and the builders of the tower of Bavel were dispersed when they rebelled against Hashem. The Canaanite nations that violated Hashem's will were driven out of their homelands by the fledgling Jewish nation as a consequence of their sins (cf. Ramban 1:1).

וכשמחשב בדברים האלו עצמן, מיד הוא נרתע לאחוריו, ויפחד, ויודע שהוא בריאה קטנה שפלה ואפלה עומדת ברעת קלה מעושה לפני תמים דעות.

In contrast, the righteousness of Avraham, Yitzchak, and Yaakov was rewarded with the land of the Canaanite nations, once the sins of these nations had become intolerable. "דור רביעי ישבו הנה כי לא" - *And the fourth generation will return here [to eretz Canaan] for the offense of the Emori has not yet been completed*" (Bereishis 15:16). Thus, all of Sefer Bereishis was recorded to teach humanity that "it is fitting that when one nation sins exceedingly, another nation will come and occupy their land" (Ramban א"ח כ"ן). "He declared the power of His deeds," that He administers reward and

punishment, "to His nation," for the benefit of the Jewish nation, "to give them the inheritance of the peoples," which paved the way for the possession of the Land that was promised to their Forefathers.

15 ב' ג' עיקרים שהמה הקדמה לקבלת עול מצוות

והנראה להסביר כזה, דרצתה התורה בראשית דבריה לבאר את הראשית הנדרשת מהאדם לצורך קיום כל התורה כולה, ולבאר מהו היסוד והפינה שעליו מושגת כל קיום מצוות התורה, ושמבלי שיהא יסוד זה חזק ויציב אצל האדם הרי שכל בנין תורתו ומצוותיו יושבים על יסוד מעורער, וכל בנינו כחזקת סכנה. והיסוד הנדרש בראשית לכל התורה כולה היא האמונה, ואמונה זו נצרך שתהא מבוססת ובנויה על ג' עמודים.

- א. שיקבל עליו עול מלכות שמים תחילה ואח"כ יקבל עליו עול מצוות.
- ב. עול מלכות שמים זה - צריך שיהא מאהבה מהתכוננות בגדולת ובגבורת ה'.
- ג. אמונת עול מלכות שמים זו - שתהא ברורה ומתמדת באופן שתעקור ותשרש את אמונת המקרה והטבע.

16 ג. עמוד ראשון, עול מלכות שמים

עמוד ראשון, שיקבל עליו עול מלכות שמים תחילה ואח"כ יקבל עליו עול מצוות והוא משנה ערוכה (כרוח פ"ב מ"ב), וביאורה, כשבאים לקיים עול מצוות ה' מבלי שקדם לכך קבלת עול מלכותו ית' הרי שבנקל יבעט האדם במצוות כאשר יקשה עליו לקיימם או כאשר יעלה בלבו ערעור בטעמם וכהגיונם. עול מלכות שמים בראשית האדם בלבו שהנו משתעבד לכה העליון ביותר בחכמה בתכונה בגבורה ביושר בצדק במשפט בחסד ורחמנות ובכל הי"ג המדות הכתובים בתורה שהמה דרכי ה', וצריך שאמונה זו תהא ברורה בלבו עד שיסיר כל ספק מאמיתות זו, וידע שאין לו בעולם סמכות וכח וחכמה לסמוך עליו מבלעדי ה', ויטיל אמונתו ב"ה אמת" באופן מושלם, וכיכר בהכרה ברורה שאין לו ליפול לידי שום יד וכח בעולם מבלעדי ה' כי הוא הסמכות העליונה ביותר לסמוך ולבטוח עליו מפני ישרותו וצדקותו ואמיתותו ללא שום עול ושוחד, וכי כל רצונו בכריאה להיטיב לברואיו בלבד ללא שום קבלת תמורה ורווח לעצמו כלום, וכל מטרת הכריאה על מנת ליתן בלבד - ללא שום כוונה לקבל, וכך תהא אמונתו ובטחונו בכורה במלואה לסמוך עליו בכל ענייניו, זהו עמוד ראשון של האמונה.

17 ד. עמוד שני, אהבה ומסירות נפש

עמוד שני שתהא קבלת מלכות שמים זו מאהבה, וזה בכך שיתכונן בכריאה בפלאיה ובעוצם החכמה הטמונה בה, וכן יתכונן בברואים אשר ברא ה' בכריאה זו ובחכמה הנפלאה הניכרת בהם, ומכך יבוא לאהבה את ה' ולעובדו במסירות נפש, וכמבואר בהרמב"ם (הלכות יסודי התורה פ"ב ה"ב):

והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתכונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע את ה'. כמו שאמר דוד המלך ע"ה: צמאה נפשי לאלקים לא-ל חי,

ה. עמוד שלישי, אמונת ההשגחה נגד הטבע והמקרה

עמוד שלישי של האמונה, והוא הקושי שבאמונה, שתהא אמונה זו כרוכה, רצופה ומתמדת אצל האדם, באופן שיעקור וישרש האדם את אמונת המקרה והטבע מלבו, ויאמין באופן מתמיד על כל אירועי החיים הפוקדים אותו שהינם בהשגחה פרטית, ויאמין באמונה שלימה שההנהגה עמו - אף שהיא נראית לא מוכנת - היא בצדק וביושר, ואף שלפי הנראה היא לרעה - בעצם היא לטובתו לנצח. וידיעה זו כאמור צריך שתהא ללא הסח הדעת, נזאת בכך שישונה האדם ככל עת, ובכל יום בברכו מאה ברכות יתן אל לבו אמונה זו שאין שום מקריות וטבעיות בעולם, ואין שום כח בעולם מבלעדי ה' ואפילו עד הפרטים ההכרחיים ביותר וכגון: זוקף כפופים, מתיר אסורים, המכין מצעדי גבר, פוקח עוררים וכיוצא, עד שיעקר אצלו אמונת המקרה והטבע לעומת האמונה הברורה, שכן המקרה והטבע המה אויבי האמונה הלוחמים עם האדם בקר וערב השקט לא יוכלו, ויומם ולילה נתון האדם למלחמה זו של האמונה לעומת המקרה, לשקר את המקרה והטבע ולהכחישו, ולאמת את ההשגחה, ומלחמה זו היא מלחמה קשה ומתמדת, ולא ינצח בה רק הגבור חיל המתמיד באימונים על אמונתו, ומרבה באופנים בשינון ובהתבוננות לחדש בקרבו את אמונתו בכל עת מחדש ממש עד שתהא אמונתו מוחשית, וכגון שחזק הוא באמונת: "ה' אמר לו קלל" - כאשר מבזים אותו. וכגון, "לא אתם שלחתם אותי כי האלקים" - כאשר מרעים לו ומתאכזרים עליו. וכגון, "לא הנחש ממית אלא החטא ממית" - כאשר פוגעים בו מקרי העולם והרע בו. וכגון, "אין אדם נוגע במוכן לחבירו כמלא נימה" - כאשר נדמה לו שמישהו הפסידו או נטל את שלו, וכיוצא ביסודות אמונה אלו, שצריך שיהא האדם חי אותם במוחשיות ממש.

ו. מבראשית ועד ביאור מצות החודש שבחומש שמות - מבוארים ג' עיקרים הנז' שהמה הקדמה לקיום המצוות

וכזה נבוא לישב את אשר הקשינו לעיל במאמרו של רבי יצחק. התורה פתחה לנו בביאור הדרך לעבודת ה', שהמה ג' עיקרי האמונה הנזכרים, שכן זו מטרת התורה, להורות ולהדריך לעם ישראל את הדרך ילכו בה בשמירת התורה, וכל מטרת סדר זה שפתחה בו תורה פשיטא שהוא לצורך עם ישראל מקבלי ומאמיני התורה ולא לצורך אומות העולם. ולכן ראשית פתחה התורה בסיפור מעשי הבריאה פלאיה ועוצם חכמת הבורא הניכרת בה, וככוונה הקדימה התורה הקדמה זאת לפני כל מצוה שתבאר, להורות, שאין מקום לקיום המצוות מבלי שקודם יקבל האדם עליו עול מלכות שמים באהבה, הנקנית ע"י התבוננות בעוצם גדולת הבורא וחכמתו וכמבואר לעיל בהרמב"ם שהזכרנו.

הרי שפתיחת התורה בפלאי הבריאה קודם לכל המצוות כולם היא לצורך ההבהרה שנקבל מתחילה עול מלכות שמים תחילה ואחר כך עול מצוות, שהוא העיקר הראשון הנזכר לעיל.

ולאחר סיפור בריאת העולם באה התורה וסיפרה לנו היאך מסרו האבות הק' נפשם לה', ועבדוהו מתוך התבוננות בפלאי הבריאה, שכן עדיין לא ניתנה תורה. והוא העיקר השני המבואר, והאריכה בו תורה בפרשיות שלימות עד סוף חומש בראשית לספר ולתאר את עוצמת מסירות נפשם של האבות הקדושים לה'.

ולאחר מכן בא סיפור יציאת מצרים וגאולת עם ישראל, המלמדת את העיקר השלישי, שהוא אמונת ההשגחה, ועקירת הטבע והמקרה המתואר באורך בסיפור גאולתן של ישראל, והוא העיקר השלישי שהזכרנו. ורק לאחר שהאריכה התורה בג' עיקרים הנזכרים בא לנו ביאור מצות החודש הזה לכם, שהוא המצוה הראשונה.

20 ז. עמוד השלישי הוא הקשה ביותר להשגה

והנה עמוד השלישי - אמונת ההשגחה - הוא הקשה ביותר להשגה, והוא להתמיד באמונה זו ולחיות עמה במוחשיות בחיי היום יום ולעקור את תחושת כחי עוצם ידי העומדת לשטן לאדם בדרכו, ולחוש בכל ענייניו:

אני המפרנס, אני המתרפא, אני המצליח, אני הגבור, אני החכם שכל תחושות אלו שקריות המה.

והנה אין לך תחושת כחי ועוצם ידי בעולמנו כתחושת החיילים החוזרים מקרב המלחמה ונצחונם בידם להכניע את אויביהם לחוש שנצחונם זה היה עקב אמיצותם, חכמתם, נשקם וכיוצא, ואין לך יצר קשה מאשר במקרה זה לענוך הכתר הנצחון על ראשם וליחס הנצחון לכחם וגבורתם, כי בנצחון מלחמה שמנצחים אומה לאומה הרי שבכך נבהלים ומתרעשים כל אלופי עולם לכבד ולהחניף לאותה מדינה שגילתה אומץ וגבורה, וזהו כבוד בכל העולם כולו, ולא רק כבוד פרטי שבין ידידים וחברים, זהו כבוד שכל העולם רוחש לאותה מדינה המנצחת להיות מעתה ירא ומכבד לה, וכמו כן לחוש תחושת השקר שבכחי ועוצם ידי שבנצחון זה קשה מאד לבצעו, אחר שבכך כל ההתכבדות של המנצחים בעיני העולם, ומעתה לקום ולהתכחש לכחם ולחכמתם של המנצחים כאשר כל העולם משכחים ומפארים על אומץ רוחם וחכמתם תכסיס מלחמתם הוא כמו להתכחש לאור היום ולחושבו ללילה.

ולכן באה כאן התורה הקדושה לחזקנו לנו - בני ישראל, לא לאומות העולם, שיטענו לנו מטבע הדברים לסטים אתם שכבשתם ארץ שבעה אומות, ובכך טענתנו תהא להם, כלל לא כבשנום, ואף שבאנו בזרוע ובמלחמה זהו רק דרך השתדלות, אולם למעשה אין ואפס כל מלחמתנו, אלא הכל מהבטחת ה' שלכך נטלה מכם ונתנה לנו, ואין כל שייכות לכבושנו ומלחמתנו בכם שלכך הארץ בידינו, אלא מהבטחת ה' בלבד, ומה שבא זה לידינו בדרך כבישה ומלחמה אין זה אלא ציור בלבד, ואין פה שום כח זורוע בהעברת הארץ לידינו אלא הכל מרצונו יתברך בלבד לתיתה לנו.

ח. ג' עיקרים הנזכרים - הם תירוצו של רבי יצחק על שאלתו

העולה לנו מכל האמור, בא רבי יצחק ללמדנו שהתורה הקדושה בראשיתה באה ללמדנו מה הם היסודות לעבודת ה', וכמו כן עד כמה צריך שיהיו חזקים יסודות אלו, ונסכמם בתוך דבריו של רבי יצחק.

א ובכן מתחילה עלינו לקבל עלינו קבלת עול מלכות שמים, להסכים לקבל עלינו מרותו ית' מתוך התבוננות בגדלותו בחכמתו בחסדיו, והוא העיקר הראשון הנזכר בדברי רבי יצחק: "משום כח מעשיו הגיד לעמו".

ב העיקר השני שהוא האהבה והמסירות נפש אליו ית', שכן ככל שנרבה להתפעל מעוצם חכמתו ונפלאותיו מיד נאהבהו אהבה עזה, וכשמחה נרוץ לעשות רצונו, ולכן פתחה התורה בסיפור בריאת העולם המלמדים ב' עיקרים הנזכרים: עול מלכות שמים, ואהבה לה' מתוך התבוננות בגדלותו. ועיקר שני זה נזכר בדברי רבי יצחק: "ונתנה לאשר ישר בעיניך" שהמה בני אברהם יצחק ויעקב הישרים בעיני ה' לפי שעבדוהו כמסירות נפש מאהבה.

ג ועוד למדנו בראשיתה של תורה, את העיקר השלישי הנזכר שהוא כמבואר לעיל, שלא די שתהא לנו ידיעה שהנו המלך על כל הבריאה והוא בראה, אלא שכל קיום הבריאה אינו אלא מהשפעת חיותו של הבורא בכל רגע ממש, ועינו פקוחה ומשגחת על דרכי בני אדם, ואין שום פעולה בעולם נפעלת בלי כחו ורצונו ית', וכל פעולותינו אינם אלא בדרך השתדלות להביא את גזירת ה' לפועל. ועד כדי כך צריך שתהא הכרה זו כרוכה, עד כדי שאפילו כשנכבש ארץ שבעה עמים, ונבוא בדרך כבישה, ותחושתנו תהא לכאורה שבאנו בדרך כיבוש ועצמה, יהא ברור לנו שאין

זה אלא מפני גזירתו והבטחתו לנו את הארץ, והיא שעמדה לנו לכבוש, כן שבעצם אין פה פעולת כבישה, אלא מסירת הארץ שמסרה הקב"ה לידנו בכך שנטלה מאומות העולם, ואף שבה עלינו בדרך כבישה אין זו אלא מעשה חיצוני על מנת להוציא את גזירת ה' לפועל, כי כן רצון ה', שישתדלו בני אדם בדרכים טבעיים ועם כל זה יכירו בהכרתם שאין במעשיהם כלום, והוא שנוכר בדברי רבי יצחק, ברצונו נטלה מהם וברצונו נתנה... כלומר שהנטילה והנתינה מתיחסת אך ורק לכוחו של הבורא שבה מרצונו.

23 ט. ככל שיתחזק האדם שאין מקרה בעולם, כן אורח חייו יונהגו שלא בדרך מקרה

וזה כל חובת האדם בעולמו, ועל זה צריך שיהא כל יגיעו ועמלו כפרנסתו ברפואתו וככל עניניו לפעול בדרכים טבעיים, ושעל כן באמת מובטח האדם שכל שיעדק בדרכיו ובמעשיו, וככל שיחזק את אמונתו ובטחונו בה', כמו כן פחות יצטרך לפעול בדרכים טבעיים, וימציא לו הקב"ה צרכיו בדרכים נסיים יותר.

והסיבה לכך כי ככל שהאדם רחוק מאמונה ביותר כן הפער אצלו בין הנס לטבע גדול ביותר, ולא יזכה לנס לא רק מפני שאין לו די זכויות ואינו ראוי לנס, אלא מפני שכל תכלית הבריאה בעבודת האדם שיקרב את הטבע לנס, וזו צריכה להיות עבודתו של האדם בדרך עמל ויגיעה ולא שיקבל זאת במתנה, ולכן אם מן השמים יוליכוהו בדרך נס הרי שימנעו ממנו את תכליתו שיבוא לכך בדרך עמל, אולם זה אשר אמונתו חזקה והפער אצלו בין הטבע לנס אינו גדול, למה שלא יוליכוהו בדרך שבחר בה והגיע אליה בעמלו ויגיעו לראות בטבע כנס, ולכן לזה כיון שזו דרגתו אין נחשב לו שמנהיגים אותו בדרך נס אלא בטבע לפי שאצלו הטבע כמו כן נס, וכמובן שדרגות רבות יש בזה, עד דרגתו של רבי חנינא בן דוסא - מי שאמר לשמן וידלק יאמר לחומץ וידלק, שזו כמובן פסגת הדרגות שיכול כן אנוש להגיע, אולם ככל שיתקרב האדם למדרגה זו כן ינצל יותר מקללת בזיעת אפך תאכל לחם, ויהיו צרכיו באים לנו בנקל ובהשתדלות מועטת.

24 ו = ט"ז - ר"ל שם שגור

שנינו במשנה (אבות פ"ג, מ"ד) חביב אדם שנברא בצלם, חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם שנאמר (בראשית ט) כי בצלם אלקים עשה את האדם. ויש להתעורר בכוונת התנא באמרו "חיבה יתירה נודעת לו". והביא אדמו"ר מהרה"ל חסמן זצ"ל בשם מפרשים ראשונים "נודעת לו", כלומר: שהודיעו לו שנברא בצלם וזוהי חיבה יתירה (ולא כפי' ר' יונה טז).

וביאר רבינו בזה ביאור נפלא, כי אמנם חביב אדם שנברא בצלם, אבל אם אינו יודע את חביבותו זו שיש לו צלם אלקים, הרי חיבתו כמעט שהיא בטלה וכאילו לא היתה כלל. כי שני דברים מנו כאן חז"ל, (א) חביב אדם שנברא בצלם. וזהו עצם מעלתו - שנברא בצלם, (ב) חיבה יתירה נודעת לו, פירוש, חביבות נוספת יש לו לאדם בזה "שנודעת לו" - שהודיעו לו את מעלתו זו שנברא בצלם אלקים. וביאר דבריו במתיקות נפלאה כדרכו עפ"י המשל הבא.

משל למה הדבר דומה, לשני עניים מרודים בלויי סחבות, אשר אין להם אפילו פת לחם יבשה ומעט מים כדי להשקיט רעבונם, וסובבים על פתחי נדיבים להחיות את נפשם. והנה לאחד מהם יש אוצר גדול ועצום חבוי לו בביתו תחת תנורו, והרי הוא בעצם עשיר גדול, אבל הולך וסובב לו ביחד עם חבירו העניי כעני ואביון, ולמה?! מפני שהוא בעצמו אינו יודע על אוצרו הטמון לו תחת תנורו.

וכשיוודע לו מן האוצר הטמון תחת תנורו, הרי מיד יצא מאפילה לאורה, וכאילו בזה ניתן לו בפועל כל רכושו. נמצאת אומר, כי ידיעת

המעלה היא עיקרה של חיבה, ולפני הידיעה - אין בין העני הזה לחבירו ולא כלום!

וכן הדבר הזה, "חביב אדם שנברא בצלם", ודאי יש לו לאדם מעלה נפלאה ואוצר בלום, שהרי נברא בצלם - והרי הוא מן העליונים, אבל כל זמן שאינו יודע שנברא בצלם - הרי הוא עני ואביון, כלומר: ערום מדעת ובינה והרי הוא כבהמות בחוצות ממש, וכמו שאנו רואים ברוב המון בני אדם, שמעלימים מעצמם ידיעה זו שיש להם צלם אלקים, ומשקיעים עצמם בחאוות והנאות בזויות כבהמות בבקעה וחסל...

וע"כ יש לומר, כי במעלת צלם אלקים טמון גם הכח לגלות את הידיעה הזאת בעצמה, שהוא צלם אלקים, "וחיבה יתירה נודעת לו" פירוש, כי חיבה יתירה ניתן לו לאדם במעלת צלם אלקים שבו, שנודעת לו, כלומר - שניתן לו בתוך עצמו האפשרות לידע מעלה זו ואמת זו זועקת בתוך תוכו של כל נברא באשר הוא שם, לאמור צלם אלקים יש בי! וכי מי הודיע לאברהם כי צלם אלקים בקרבנו, והרי זה נורא ונפלא.

ושמא תאמר למה א"כ נעלמת הידיעה הזאת, ואיה היא אצל רוב המון בני אדם הסובבים בשוק ואומרים לנפשם אכול ושתה כי מחר נמות?? הוי אומר! מפני שכתוב בתורה "וייצר ה' אלקים את האדם עפר מן האדמה", ובעפר הלזה - "ויפח באפו נשמת חיים". כלומר, שיש בו באדם גם כח נגדי, שבידו לכסות את כל האוצר הגדול הלזה של נשמת חיים באפיו, ולהעלים אותו ממנו, כאילו לא היה ולא נברא בו כלל! וחוזר למצב מעלתו הראשונה של היותו נברא בצלם ללא הידיעה, וכל מעלתו במיגו שיכול שיוכל לדעת, ואם אמנם נתונה בו בתוככי נפשו הידיעה, אך בכח הגוף להחשיכה, ובידו הבחירה אם לטוב או לרע, ועיקר מעלתו לא נעלמה, וכמו שנתבאר.

ומעתה נבוא לבאר את המשך דברי המשנה, "חביבין ישראל שנקראו בנים למקום". פירוש, נוסף לשתי החביבויות שיש לכל אדם, שנברא בצלם ושנודע לו שנברא בצלם, יתוסף לכל אחד ואחד מישראל עוד חביבות - שנקרא בן למקום, ועוד חבה יתרה "נודעת להם" שנקראו בנים למקום, שנאמר "בנים אתם לד' אלקיכם", פירוש, שלא רק שנקראו בנים למקום, אלא שנודעת להם מעלה זו, וכמו שנתבאר למעלה יתרון הידיעה שבכל מעלה, ולא רק זה אלא בעוד כמה חיבות נתחבבו ישראל, "חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה" שבו נברא העולם שנאמר "כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו".

כי התורה אין לה סוף וקץ, וכל ימי חייו של האדם הכי גדול וקדוש עדיין יש לו עוד מה להתבונן בפסוקים אלו, אשר מודיעים לו וחוזרים ומודיעים לו תמיד בלי הפסק - "חביב אדם שנברא בצלם" "חביבים ישראל!" ובכל יום יש לו להוסיף ידיעה על ידיעתו והבנה על הבנתו הידושה על קדושתו.

אמנם לאחר שהארכנו לעיל כי עיקר הנתינה לאדם הוא בצירוף הידיעה על מתנתו [וכמו שאמרו חז"ל (סנה"ג) הנותן מתנה לחבירו צריך להודיעו, וכאמור], ועוד הוספנו להתבונן כי אין קץ לדעת עוד ועוד בידיעה זו, וממילא כמה שיוודע יותר הרי הוא מקבל יותר.

וזה פשוט, כי אם כמו שביארנו שללא ההכרה והידיעה במעלה - הרי הוא כמי שאין לו המעלה, ורק ע"י הידיעה יש לו אותה המתנה, ממילא מובן פשוט כי כמה שיכיר יותר הרי שיש לו יותר, וכן הלאה ללא הפסק וכנ"ל. ובזה נבין דבריו של ר' יצחק בכח מעשיו הגיד לעמו, כי הביאור הוא אחר לגמרי, ואמנם נצטרך לזה עוד הקדמה אחרת.

The Task of Man

Rabbi Moshe Chaim Luzzato (the Ramchal) discusses the unique composition of Adam, and the purpose for which he was created, in his sefer, Derech Hashem (1:3:2). Briefly, he writes that HaKadosh Baruch Hu created Adam HaRishon with two opposing forces, the yetzer hatov and the yetzer hara, the inclinations toward good and evil. These forces are further reflected in the twofold process of Adam's creation. His physical side (guf) was formed from the dust of the earth, afar min ha'adamah, but his spiritual side (neshamah) emanated directly from Hashem. "Vayipach beapav nishmas chaim, and He breathed into his nostrils a living soul." Because of its material nature, the guf is a natural instrument of the yetzer hara, while the innately spiritual neshamah is associated with the yetzer hatov. As a consequence of this dichotomy, the task of every individual is to increase the influence of the yetzer hatov, the force of spirituality.

In the struggle between ruchnius (spirituality) and gashmius (materialism), however, the forces of materialism have two advantages. Firstly, the physical is tangible and one does not need to contemplate its existence. Secondly, the yetzer hara uses the weight of the material world to blind us from seeing ruchnius and to pull us towards aveira (transgression). The neshamah (soul), on the other hand, is itself intangible and perceived only with difficulty. Moreover, the neshamah has no tangible object comparable to the visible world to act as an attractive force to assist it. It therefore stands alone as the single opponent of the evil inclination and the body, being the only force that pulls us in the direction of goodness, tov. Spirituality, or ruchnius, therefore, has two distinct disadvantages.

To guide man in this struggle, the Ribono Shel Olam gave him a set of instructions, the mitzvos, which provide limitations and guidelines to the entire array of human endeavors. The underlying principle of taryag mitzvos, the six hundred and thirteen commandments, is

to take gashmius and turn it into an instrument for ruchnius. When a person follows the mitzvos, he transforms the physical world, the instrument the yetzer hara uses to mislead us to sin, into a vehicle for ruchnius. We can either view the world as an end in itself, or we can see through the illusion of materialism and perceive the spiritual potential within the gashmius, and use it according to the will of HaKadosh Baruch Hu. הלוא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב לפתח השאת. Surely if you improve yourself, you shall be forgiven. But if you do not improve, sin crouches by the door (Bereishis 4:7). The choice is left to us.

The nations make the error of misusing the creation as a vehicle to maximize their physical pleasures. This increases the darkness of materialism. Klal Yisrael on the other hand, is dedicated to applying the guidelines of taryag mitzvos and elevating the physical by transforming it into a vehicle for spiritual ends. Ultimately, the purpose of creation is furthered by the tzaddikim of Klal Yisrael, who are "a light unto the nations," and this makes them worthy of inheriting Eretz Yisrael, the focal point of holiness and spirituality in the world.

This is a still deeper level to the Midrash's explanation as to why the Torah began with Bereishis. He declared the power of His deeds, the potential of mitzvos to transform gashmius into a vehicle for ruchnius, "to His nation," who accepted the commitment to further the Divine plan, "to give them the inheritance of the peoples," the land of Canaan, the raw material that embodies the greatest potential for increasing ruchnius. HaKadosh Baruch Hu also demonstrated this convincingly by giving us the personal examples of the Avos HaKedoshim, our holy Forefathers, who accomplished these goals and serve as personal role models to guide us in the ways of Hashem and in living lives of spirituality, to the point that every Jew must say, "מתי יגיעו - מעשי למעשי אבותי אברהם יצחק ויעקב - When shall my deeds reach the deeds of my Forefathers, Avraham, Yitzchak, and Yaakov" (Tannah D'vei Eliyahu, ch. 25).

וזה לכשנדקדק דקדוק קל, נראה כי כוונת התשובה הזאת שברצונו נתנה להם וברצונו וכו', היא לא לאומות העולם - אלא לנו, ואין אנו ממתנים שאומות העולם יקבלו תשובתינו זו, וגם לא תועיל לנו תשובתינו זו, אלא "כח מעשיו הגיד לעמו" - "לעמו" דייקא! כלומר לעצמנו התשובה הזאת ולא להם, וכמו שמדוייק ממה שכתב רש"י בתחילה "אומרים אנו להם", והיינו שמדברים אנו איתם, וסיים, ברצונו נתנה "להם" וברצונו נטלה "מהם". ואם אכן עדיין משוחחים אנו עמהם, היה לומר ברצונו נתנה "לכם" וברצונו נטלה "מכם" בלשון נוכח, ומהלשון משמע שאנו מדברים עם עצמינו, אלא שבהתחלה באמת עונים אנו להם, אך תוך כדי הדברים כבר בורחים המה... ונשארים אנו לחזק את עצמינו!

שמה תשאל, הרי לנו די בפסוקים העוסקים במעשה בראשית, ולשם מה נצרכנו את כל חומש בראשית וחצי שמות? וכן מהו הלשון "כח" היה צריך להיות כתוב "מעשיו הגיד לעמו".

30 אלא, שלפיכך האריכה התורה בכל מעשה בראשית ואדם וחווה, קין והבל, וכו' עשרה דורות מאדם ועד נח, עשרה דורות מנח עד אברהם, עד שבא אברהם וקבל שכר כולם, ואח"כ כל מעשה אבות והשבטים וירידת מצרים, ויציאת מצרים וקריעת ים סוף וקבלת התורה וכו', בכל האריכות הזאת הגיד לנו הקב"ה "כח מעשיו", דאין הכוונה שהקב"ה הגיד לנו כאן את כחו הגדול שביכולתו לעשות, אלא הכוונה היא שהקב"ה מגיד לנו את כוחם של מעשיו - שהם הצדיקים שבכל דור שנבראו בצלם, ויודעים הם זאת, ונוהגים על פי ידיעתם זו.

ובעבור שהראו כוחם לעשות רצון קונם, והיו למעולים והנבחרים במין האדם, היפך הרשעים כולם שהפכו הודם למשמתת, לכך לעולם יירשו ארץ.

ולכן לא אמר הכתוב בקצרה, מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גויים, אלא שנרמז כאן דבר נוסף, והוא העיקר! שאילו באמת כל מה שנצרכים אנו לדעת זה "ההסטוריה", של כלל ישראל, אז באמת ראוי לכתוב מעשיו הגיד לעמו, אך עיקר הכוונה לספר לנו "כח מעשיו" - הכח שיש באדם

בישראל, שהוא מעשיו של הקב"ה, וזה כולל כל סיפורי האבות להישייך אותנו אל דרך החיים הנכונה והרצויה לפני ה'.

וכדאמרו במדרש, שספר בראשית נקרא ספר הישר, [מאי ספר הישר זה ספר אברהם יצחק ויעקב והוא ספר בראשית (מדר' ו' ט) עי' רש"י שם], ולכן הוצרכנו לכל זה כדי ללמדנו את הטוב והישר כמו שכתב הרמב"ן, ועי"כ ורק עי"כ נהיה ראויים באמת להמשיך את זרע אברהם ולירש את הארץ, עי" שנוע האין התנהגו האבות ולהיפך הגויים ושאר הרשעים, וכשנדע דרכי אבותינו נגיע אל התכלית שהוא שמירת המצוות בארץ ישראל ואם יאמרו אומות העולם ליסטים אתם, נשיב לעצמינו! הקב"ה ברא את העולם וכו'.

31 א/כ ה"פ - ה"ה ק"ה

א. איתא במדרש רבה (בראשית ח', ה'): "אמר רבי סימון, בשעה שבא הקב"ה לבראות את האדם הראשון, נעשו מלאכי השרת כיתות כיתות, וחבורות חבורות, מהם אומרים אל יברא, ומהם אומרים יברא, הדא הוא דכתיב: "חסד

אלא שהביאור הוא, שכל הבריאה (חוץ מהאדם) נבראה בצורתה ובקומתה, כלומר שכל הבעלי חיים והצמחים נבראו בצורתם המושלמת.

לעומת זאת, בריאת האדם לא היתה כפי צורת שלמות האדם, אלא שבכל ימי האדם תלויה בריאתו בספק, האם היה כדאי לבוראו או לא, שבכל זמן יש לאדם אפשרות לגדול עד דרגת משה רבינו, ומאיך, יכול האדם ליפול עד דרגת ירבעם בן נבט.

ג. ולפי זה אפשר לברא את הויכוח בין המלאכים, אם כדאי לברא את האדם או לא, שמכיון שבכל ימי האדם עומד הוא בספק, האם יעמוד בניסיונות הבחירה, ויגיע לשלמות האדם או לא יגיע, לכן אף פעם לא ידוע אם היה כדאי לבוראו, שהרי אין נשלמת צורת "האדם" שבו בלידתו, אלא בכל ימי חייו יש שני צדדי ספק, האם היה כדאי לבוראו או לא, ולכן הסתפקו המלאכים אם כדאי לבוראו.

